

UOT:94(479.24).

**ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCAN TORPAQLARINDA MƏSKUNLAŞMASI**

*t.ü.f.d., dosent Ələsgərov Baxış İslam oğlu,  
ADPU-nun Ağcabədi filialı  
[elesgerovbaxis@gmail.com](mailto:elesgerovbaxis@gmail.com)*

**Xülasə:** Məqalədə ermənilərin xəstə ideyaları olan “Böyük Ermənistan” sayıqlamaları, saxta erməni soyqırımı nağılının ifşası hər zaman mərkəzdə dayanır. Eyni zamanda sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan türklərinin həyatında baş verən faciələr, 1918-ci ildə Azərbaycan bölgələrində həyata keçirilən soyqırımı tədqiq edən fəvqaladə təhqiqat komissiyasının qənaətləri, erməni terroruna aid ətraflı məlumatlarla bağlı bölmələrin də maraqla qarşılanacağı şübhəsizdir.

Məqalə geniş bir dövrü əhatə etməklə özlüyündə çox kəskin və ziddiyyətli hadisələrin cərəyan etdiyi, olduqca mürəkkəb bir zamanı təsvir edir. Dağınıq, pərakəndə görünən, nəzərimizcə yayqın və ifrat təsvirçilik sezişən parçaları ixtisar etməklə müvafiq tədqiqatlar aparılmışdır.

**Açar sözlər:** Cənubi Azərbaycan, kütləvi qırğınlar, soy qırım, İrəvan quberniyası, köçürmə siyasəti.

**Ключевые слова:** Южный Азербайджан, массовые убийства, геноцид, Иреванская губерния, переселенческая политика.

**Keywords:** South Azerbaijan, mass killings, genocide, Iravan governorate, resettlement policy.

Birinci Dünya müharibəsi illərində Şərqi Anadolunu ələ keçirmək üçün hücum keçən Rusiya ordusunun tərkibində hərbi xidmət keçən 150 min erməni əsgəri var idi. Üstəlik, tərkibində təqribən 10 min könüllünü birləşdirən 4 erməni drujinası da Eçmiədzin kilsəsinin xeyir-duası ilə Cənubi Azərbaycan ərazisindən (Xoy, Urmiya, Səlməs əyalətləri üzərindən) və Qars vilayəti üzərindən hərəkət edərək rus qoşunlarına qoşulmuşdu. Fərsətdən istifadə edən erməni silahlıları keçdikləri yolların üzərindəki azərbaycanlı və türk kəndlərini darmadağın edir, əhalisini ucdantutma məhv edirdilər. 1917-ci ilin noyabrında Rusiyada hakimiyyət çevrilişi nəticəsində rus qoşunlarının silah-sursatı erməni komandirlərinə təhvil verərək Şərqi Anadoludan geri çəkilməsindən sorna ermənilər qırğınların miqyasını daha da genişləndirmişdilər. 1918-ci ilin fevralından etibarən türk qoşunları əks hücum keçərək erməni qoşunlarını Şərqi Anadoludan təmizləmişdi. [1]

Ermənilərin və onların havadarlarının Birinci Dünya müharibəsi dövründə Şərqi Anadoluda müstəqil erməni dövləti yaratmaq niyyətləri baş tutmamasından sonra İrəvan quberniyası və ona bitişik ərazilərdə erməni dövləti yaratmaq ideyası gündəliyə gəlmişdi.

Andranikin, Hamazaspın Njdehin komandanlığı altında geri çəkilən erməni ordusu əvvəlcə Ərzurum və Qars vilayətlərində, sonra isə İrəvan quberniyasında və Zəngəzurda müsəlmanlara qarşı əsl soyqırım həyata keçirmişdi. Şərqi Anadolunun Rusiya işğalı dövründə qırğınlar törədilməsində iştirak edən ermənilər də erməni qoşunları ilə bərabər Cənubi Qafqaza axışmışdılar. Həmin dövrdə Türkiyədən gələn 350 min erməninin böyük bir qismi İrəvan quberniyasında məskunlaşmış, nəticədə azərbaycanlıların vəziyyəti daha da ağırlaşmışdı.

1918-ci ilin mart ayınadək erməni silahlı dəstələri təkcə İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında 32, Eçimədzin qəzasında 84, Novo-Bəyazid qəzasında 7 və Sürməli qəzasında 75

kəndi – üst-üstə 198 kəndi darmadağın etmiş, həmin qəzalarda təqribən 135 min nəfər soydaşımız soyqırırma məruz qalmışdı. İrəvan quberniyasından olan qaçqınların problemi ilə məşğul olmaq üçün hələ 1918-ci ilin martında Cənubi Qafqaz (Zaqafqaziya) Seymi nəzdindəki Müsəlman fraksiyasının qaçqınlar şöbəsi yaradılmışdı. Müsəlman fraksiyası Seym hökuməti qarşısında məsələ qaldırmış, nəticədə İrəvan quberniyasında müsəlmanlara qarşı edilən qırğınlara son qoyulması məqsədilə nümayəndə heyəti göndərilmiş, araşdırmaların nəticələri Seymin iclasında müzakirə edilmiş, qaçqınların vəziyyətinin müəyyən dərəcədə yüngülləşməsinə nail olunmuşdusa da, qırğınları dayandırmaq mümkün olmamışdı.

İrəvan quberniyasında yaşayan müsəlmanlara yardım etmək üçün Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin İrəvan şəhərində şöbəsi yaradılmışdı. İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların kütləvi qırğınlarının birinci mərhələsi tarixi Azərbaycan torpaqlarında ilk dəfə müstəqil erməni dövlətinin yaranması ərəfəsinə təsadüf edirdi. 1918-ci il mayın 26-da Cənubi Qafqaz Seymi özünü buraxmış və Gürcüstan müstəqilliyini elan etmişdi. Müsəlman Milli Şurasının mayın 27-də keçirilən iclasında Nəsim bəy Yusifbəyov bildirir ki, Batum konfransında təmsil olunan Türkiyə nümayəndə heyətinin qənaəti belədir ki, Cənubi Qafqaz müstəqilliyini qorumalıdır, onun birliyinin və həmrəyliyi qorunması üçün ermənilərə bir qədər torpaq güzəşt olunmalıdır. [1]

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanın və Ermənistanın müstəqilliyi elan edilir. Mayın 29-da Müsəlman Milli Şurasının iclasında İrəvanın siyasi mərkəz kimi Ermənistanla güzəşt edilməsi haqqında qərar qəbul edilir. Milli Şuranın İrəvandan olan üzvləri bu güzəştə dərhal öz etirazını bildirirlər. Lakin qərar Milli şuranın 28 üzvündən 16-sının razılığı, üç nəfərin bitərəf qalması və bir nəfərin etiraz səsi ilə qəbul edilir. Milli Şuranın iyunun 1-də keçirilən iclasında Şuranın İrəvandan olan üzvləri Mir Hidayət Seyidov, Bağır Rizayev və Nəriman bəy Nərimanbəyov İrəvanın Ermənistanla güzəşt edilməsi haqqında qərara yazılı şəkildə etirazlarını bildirsələr də nəticəsi olmur. İrəvan quberniyasından alınan həyəcanlı xəbərləri yerində öyrənmək üçün nümayəndə heyəti göndərmək qərara alınır. [2]

Şərqi Anadoluda türklərə qarşı kütləvi qırğınlar törədən erməni silahlı dəstələrini təqib edən türk qoşunları 1918-ci ilin mayında Gümrü və Böyük Qarakilsə şəhərlərini erməni dəstələrindən təmizləmişdi. Türk ordusu İrəvan şəhərinin 7 kilometrliyindəki Uluxanlı stansiyasınadək gəlib çıtsa da, şəhərə daxil olmadan Naxçıvan istiqamətində hərəkət etmişdi. İyunun 4-də Batumda Türkiyə ilə Ermənistan arasında imzalanan sülh və dostluq haqqında barış müqaviləsinə əsasən Ermənistan Respublikasının ərazisi təqribən 10 min kv.km, əhalisi isə 321 min nəfər (o cümlədən 230 min erməni, 80 min müsəlman, 5 min yezidi kürdləri, 6 min digər millətlər) təşkil edirdi. Bu respublikanın ərazisinə Novo-Bəyazid qəzası, İrəvan qəzasının beşdə üçü Eçmjadzin qəzasının dördüdə biri, Aleksandropol qəzasının dördüdə biri daxil idi.

Milli Şuranın iyunun 13-də keçirilən iclasında ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri qırğınlar barədə İrəvandan gələn xəbərlər müzakirə edilir. İrəvan quberniyası ərazisində ev-eşiyindən didərgin salınan və ac-yalavac dolanan qaçqınların sayının-150 min nəfərə çatdığı, ermənilərin 206 kəndi dağıtdığı bildirilir. Milli Şura İrəvan quberniyasındakı qaçqınlara maddi yardım göstərilməsi üçün nümayəndə göndərməyi qərara alır. Həmçinin İrəvan quberniyası ərazisində mövcud olan türk qoşunlarının komandanlığından xahiş edilmişdi ki, qaçqınlara ərzaq yardımını etsin və onların öz yer - yurdlarına qayıtmaları üçün Ermənistan hökumətinə təsir göstərsin.

Andranikin komandanlığı altında erməni silahlı dəstələrinin Zəngəzuru ələ keçirməsi, Ermənistan hökumətinin Dağlıq Qarabağı mübahisəli ərazi hesab etməsi Azərbaycan

diplomatiyasını adekvat addım atmağa vadar etmişdi. Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi Ermənistanın Gürcüstandakı nümayəndəsinə məktubunda Qarabağın mübahisəli zona hesab edilməsi haqqında Ermənistanın iddiasının tərəflər arasında əldə olunmuş razılığın pozulması demək olduğunu, Azərbaycan tərəfinin də İrəvan şəhərinə, İrəvan quberniyasının Eçmiədzin, Novo-Bəyazid və İrəvan qəzalarının bir hissəsinə ərazi iddiası hüququnu özündə saxladığını bildirmişdi. [2].

1918-ci il oktyabrın 30-da imzalanan Mudros sazişinə əsasən türk qoşunlarının Cənubi Qafqazdan geri çekilməsindən sonra ermənilərin İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlılara qarşı kütləyi qarət-qırğınlarının başlanmışdır. Azərbaycan hökuməti dekabrın sonlarında Məhəmməd xan Təkinskini Ermənistanda diplomatik nümayəndə təyin edir. Azərbaycanın İrəvanda diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyətə başlayanadək İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər barədə beynəlxalq təşkilatları, Azərbaycan mətbuatını və rəsmi dairələrini İrəvan Müsəlman Milli Şurası, İrəvan Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti və İrəvan Quberniyası Həmyerliləri Təşkilatı məlumatlandırırdı.

İrəvan Quberniyası Həmyerliləri Təşkilatının sədri Teymur xan Makinskinin 4 yanvar 1919-cu ildə göndərdiyi məlumatda deyilirdi ki, 1917-ci ilin dekabrından 1918-ci ilin iyun ayına – yəni Türk qoşunlarının gəlişinədək İrəvan quberniyasında erməni hərbi dəstələri tərəfindən 200-dən çox müsəlman yaşayış məntəqəsi dağıdılmış, qarət edilmiş, yandırılmış, əhalisinin bir qismi öldürülmüş, bir qismi də dağlara qaçaraq aclıqdan və soyuqdan məhv olmuşlar. Onun məlumatına görə, erməni silahlı dəstələri Sürməli qəzasını bütünlüklə, İrəvan, Eçmiədzin, Şərur-Dərələyəz qəzalarının bir hissəsini ələ keçirərək Naxçıvan istiqamətində hərəkət edirlər. Təqsirsiz müsəlman əhalisi ya məhv edilir, ya da öz kəndlərindən qovularaq dağ yolları ilə İrana qaçır ki, bu da elə labüd ölüm deməkdir. Teymur xan Makinski zorla boşaldılmış müsəlman kəndlərində Türkiyədən gələn erməni qaçqınlarının məskunlaşdığını yazırdı.

4 yanvar 1919-cu ildə parlamentin üzvləri Teymur xan Makinskinin, Məhərrəm Məhərrəmovun, Əkbərağa Şeyxülislamovun və İrəvan quberniyası ziyalılarının bir qrupunun imzası ilə parlament sədrinə ünvanlanan müraciətdə deyilirdi ki, İrəvan quberniyasında sırf müsəlmanlar ilə məskun 500 min əhali özlərini Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası hesab edir və arzu edirlər ki, taleləri Paris sülh konfransında həll oluncaya qədər asayiş içində yaşamalarına ermənilər mane olmasınlar. Erməni qoşunlarının törətdikləri qırğınların miqyası sadalandıqdan sonra parlamentdən xahiş edilirdi ki, İrəvan müsəlmanlarının mövcudiyyətinin mühafizəsi üçün lazım gələn tədbirlər görülsün.

İrəvan quberniyası müsəlmanlarının nümayəndələri adından 1919-cu ilin yanvar ayında Mir Hidayət Seyidovun Azərbaycan hökumətinin başçısına ünvanlanmış müraciətində isə qeyd edilirdi ki, Ermənistan hökuməti erməni qaçqınlarını silah gücünə qovulmuş müsəlmanları məskun olduqları ərazilərdə məskunlaşdırır. Məqsəd ondan ibarət idi ki, mümkün olan qədər müsəlmanları məhv edərək bütün qəzalardan onları təmizləsinlər ki, Paris konfransında həmin ərazilərin ermənilərə məxsusluğunu sübut edə bilsinlər.

Müttəfiqlərin Cənubi Qafqazdakı qoşunlarının komandanı general A.Tomsonun ermənipərəst mövqeyi erməniləri yeni-yeni əraziləri ələ keçirməyə istəhləndirirdi. 1919-cu il mayın 28-də Ermənistan Parlamenti Türkiyənin 6 vilayətinin Ermənistana ilhaq edilməklə “Birləşmiş Ermənistan” dövlətinin qurulması haqqında akt qəbul edir. “Birləşmiş Ermənistan”a Ermənistan hökumətinin Azərbaycana qarşı iddia etdiyi ərazilərdə daxil edilmişdir. [3].

4 iyun 1919-cu ildə Azərbaycan xarici işlər nazirinin müavini A.Ziyadxanov

Ermənistandakı diplomatik nümayəndə M.Təkinskiyə göndərdiyi məktubda Fövqəladə Parlament Komissiyasının yaradılacağını bildirmiş və həmin Komissiya üçün İrəvan quberniyasında ermənilərin törətdikləri qırğınlar barədə məlumat toplamağı tapşırırmışdı. Azərbaycan hökuməti İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlılara qarşı qırğınların dayandırılması üçün intensiv surətdə Ermənistanın müvafiq qurumları ilə əlaqə saxlayırdı. Ermənistan hökuməti isə diplomatik yazışmalarla baş qataraq işğalçılıq siyasətini davam etdirirdi. Arxiv sənədləri sübut edir ki, ermənilər bircə gün də olsun İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara qarşı qətl və qarət hərəkətlərini dayandırmamışlar.[4].

Azərbaycan” (rusca) qəzeti 29 iyul 1919-cu il tarixlərində dərc edilmiş “Ermənistanda müsəlmanların vəziyyəti” məqaləsində İrəvan şəhərinin azərbaycanlı əhalisinin faciəli vəziyyət haqqında yazırdı: “Ermənistan Respublikasında müsəlmanların vəziyyəti faciəvidir. İrəvanda gözəl evlərin və bağların böyük əksəriyyəti müsəlmanlara məxsus idi. Türk qoşunları İrəvana yaxınlaşdığı zaman şəhərin, müsəlman əhalisi nədənsə qorxaraq şəhəri tərk etmişdi. Onların malına, mülkünə Türkiyədən olan erməni qaçqınlar sahib çıxmışdılar. Ermənistan hakimiyyətini qəbul edən müsəlmanlar şəhərə geri qayıdarkən yollarda erməni silahlıları tərəfindən tamamilə qarət edilmişdilər. Varlı bağlara, gözəl evlərə malik müsəlmanları erməni qaçqınları öz evlərinə buraxmadıqlarından qışdan bu yana məscidlərdə sığınacaq tapmışlar. Ermənistan hökuməti minlərlə qarət edilmiş, ac-yalavac, xəstə müsəlmanları açıq havada yaşamağa məcbur edir. Müsəlmanların çəkdiyi işgəncələri təsvir etmək çətindir. Çoxları buna dözmür və dəli olurlar. Müsəlmanların evlərini zəbt edən ermənilər, onlardan külli miqdarda vəsait aldıqdan sonra evlərini qaytarır və müsəlmanlar bundan sonra sığındıqları məscidlərdən evlərinə qayıda bilirlər. Ermənistan hökuməti qəsdən və düşünülmüş surətdə erməni qaçqınlarını müsəlman məhəllələrində və evlərində məskunlaşdırır.

“Azərbaycan” qəzeti (rusca) 9 iyul 1919-cu ildə “İrəvan və Qarabağ” məqaləsində isə yazırdı: “Daşnakların İrəvan quberniyasında müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi cinayətlər cəzasız qalıb və nə ictimaiyyətə, nə də mətbuata bəllidir. 1918-ci ilin martında “Bütün müsəlmanlara ölüm” məqsədini elan edən daşnaklar tərəfindən İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasının bütün müsəlman kəndləri məhv edilmiş və yandırılmışdır. Qəzanın sakinləri ucdantutma məhv edilmişdir. Quluna, Yaycı, Oba, Qazıqışlaq, Amarat kəndlərinin demək olar ki, bütün əhalisi doğranmışdır. Möcüzə nəticəsində qutaran 6000 nəfər Dizə kəndinə toplaşırlar ki, Araz çayından keçib İrəvan qəzasına gəlsinlər. Erməni qoşunları bir kəndi mühasirəyə alıb, əhalini qırırlar. Bədbəxt qurbanların qanını məscidin hovuzuna axıtmışlar. Sürməli qəzasında daş-daş üstə qalmayıb. Digər qəzanın Novo-Bəyazid, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarının müsəlmanlarının vəziyyəti daha acınacaqlıdır. Bu qəzalarda qırğınlar daha qeyri-insani həyata keçirilmişdir. Burada süngülərlə hücum və bombardman edilməkdə əsl müharibə gedib. Ermənilərin hücumlarının qarşısı qəhrəman oğulların sayəsində “Qurd qapısı”nda alınması sayəsində yalnız Şərur və Naxçıvan salamat qalmışdır. İrəvanın və qəzaların kütləvi surətdə Qarsa köçən müsəlman əhalisinin vəziyyəti ermənilərin ora gəlməsindən sonra daha da ağırlaşmışdır. Onlar (yəni azərbaycanlılar) Anadolu dağlarında sığınacaq axtarmağa məcburdurlar. Görünür, azsaylı erməni xalqına İrəvan quberniyasında müsəlman əhaliyə törətdiyi dəhşətlərin miqyası kiçik gəlir. Xaricdən aldıqları köməklə daşnaklar İrəvan faciəsini Qarabağda da törətməyə çalışırlar. Azərbaycandakı ermənilərin vəziyyəti ilə İrəvandakı müsəlmanların vəziyyətini müqayisə etmək maraqlı olardı. Ermənilər bizim respublikamızda tamhüquqlu vətəndaşdirlər. Onlar bütün vətəndaş azadlıqlarından istifadə edirlər, parlamentdə və hökumətdə təmsil olunublar, onların övladlarının təhsili üçün

dövlət külli miqdarda vəsait xərcləyir, heç kim onlara toxunmur, onlar digər quberniyalarda özlərinə sığınacaq axtarmırlar. İrəvan müsəlmanlarının isə bir hissəsi məhv edilmiş, bir hissəsi səpələnmişlər və özlərinə heç yerdə sığınacaq tapa bilmirlər.” Bu məqalə Azərbaycanda yaşayan ermənilərlə Ermənistan Respublikasında yaşayan azərbaycanlıların fərqi əyani şəkildə ifadə edirdi.

Azərbaycan Parlamenti 17 iyul 1919-cu il tarixli iclasında Zəngəzur qəzasından və İrəvan quberniyasından olan qaçqınların vəziyyəti ilə bağlı məsələ müzakirə etmişdir. Bağır bəy Rizayev bir il əvvəl İrəvanda 22 min müsəlman yaşadığını və onların çoxunun şəhəri tərk etdiklərini, son vaxtlar isə tək-tək qayıdanların evlərini və əşyalarını dağıdılmış gördüklərini söyləyir. O, erməni hökumətinin müsəlman qaçqınlarına kömək etmədiyini bildirir. Qarabəy Qarabəyov deyir: “Erməni açlarına, erməni hökuməti tərəfindən və Amerika heyətindən güclü taxıl gətirilib verilib. Amma oradakı müsəlmanların hamısı başdan-başa ac, paltarsız qapıdan-qapıya dolanırlar. Halları xeyli pisdır... Ermənistanda müsəlmanlar üçün bu cür yaşamaq mümkün deyildir... Müsəlman kəndlərində olan müsəlmanları çıxarıblar. İrəvan aclar ilə doludur. Xahiş edirlər ki, (xeyriyyə təşkilatları nəzərdə tutulur) onlar kəndlərinə gedib ot - ələflə ilə yaşasınlar. Amma onları kəndə buraxmayıb deyirlər ki, kənddə 45 ev varsa, hamısı ermənilər ilə dolub, artıq müsəlman gələ bilməz. Xülasə, rəsmi xəbərlərə görə, ermənilər müsəlmanlar olmazın zülmərlər edirlər. Qabaqda da ediblər. Qəbiristanlığın daşlarını belə çıxarıb, dağıtmışlar. Məscidlərin qapısını, pəncərəsini çıxarıb aparıblar. Damını uçurub orada rəzalətlər yapırırlar.” Sultan Məcid Qənizadə isə Ermənistan hökumətinin əsl simasını açaraq deyir: “Orada qardaşlarımızı kəsirlər, öldürürlər. Məqsədləri odur ki, müsəlmanlardan bir dənə qalmasın. Ata-baba yerlərindən tərk etsinlər.

Himayəçilik Nazirliyinin Ermənistandakı müvəkkili Teymur xan Makinskinin 11 noyabr 1919-cu ildə Himayəçilik Nazirliyinə göndərdiyi məruzəsində Ermənistan hökumətinin əsl siması açılırdı: “1918-ci ilin fevralından davam edən qırğınlar nəticəsində 0,5 milyon əhali dilənçi vəziyyətinə düşüb. (Naxçıvan qəzasından, Şərur məntəqəsindən, Sürməli məntəqəsinin 2-3-cü polis sahələrindən və Zəngibasar rayonundan başqa). Həmin ərazilərdə müsəlman əhali hər şeyini itirib. Dağıntıya məruz qoyulan rayonlarda əhali 200 min nəfərdən artıqdır. Onlar xəstəlikdən və aclıqdan məhv olurlar, dəfələrlə talanlara və qırğınlara məruz qalıblar. Bu kateqoriyaya İrəvan şəhərinin müsəlmanları, Zəngibasarın Göykümbət, Arbat, Ağcaqışlaq və Çarbox kəndləri aiddir. Qəti demək olar ki, ölənlərin sayı 100-120 min nəfərdir. 50 min nəfər Azərbaycana qaçqın kimi gəlib. Təqribən bir o qədər İrəvanda, Zəngibasar rayonunda, Sürməli qəzasının 2 məntəqəsində və Eçmiədzində yaşayırlar. Qalan qaçqınlar Naxçıvan qəzasına, Şərur məntəqəsinə, Sürməli qəzasının 3-cü sahəsinə və Qars vilayətinin Qağızman dairəsinə sığınmışlar. Bəziləri Maku xanlığına və Türkiyə ərazisinə köçüblər, indiki məqamda 50 min nəfərə ərzaq yardımı (un, taxıl və çörək şəklində) göstərməlidir. İrəvan şəhərində aclıq keçirən əhalinin sayı 8 min nəfərdir.”

1919-cu il dekabrın 20-də Tiflisdə İrəvan quberniyası və Qars vilayətindən gələn qaçqınların söylədiklərinə əsasən tərtib edilən protokolda qeyd olunurdu ki, Araz və Tarasum çaylarının digər sahilində, Uluxanlı stansiyasından 17 verst məsafədə, daha təhlükəsiz yerdə mal-mülkü talan edilmiş və tamamilə yandırılmış 50 min qaçqın toplaşmışdır. Bundan əlavə, Azərbaycanın irəvandakı nümayəndəliyinin sərəncamında 14 nəfər əməkdaşın çalışdığı, onların da vəzifəsinin irəvandakı qaçqınları himayə edərək, onları Azərbaycana göndərməkdən ibarət olduğu, lakin İrəvandan 20 verstdən artıq uzaq məsafədə olan qaçqınların isə taleyin hökmünə buraxıldıkları da protokolda qeyd edilmişdi.

Azərbaycan Parlamentinin 5 yanvar 1920-ci ildə keçirilən iclasında qaçqınların məsələsi

müzakirə edilmiş, Ermənistandan 300 min qaçqının gəldiyi qeyd olunmuşdur. Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəliyindən Mir Mahmud Mirbabayevin 25 yanvar 1920-ci ildə Azərbaycan XİN-ə göndərdiyi məxfi məktubunda göstərirdi ki, İrəvan şəhərində müsəlmanların vəziyyəti daha ağırdır, müsəlman mağazaları yoxdur, evlər dağıdılıb, təhlükəsiz yaşayış üçün heç bir zamanət yoxdur.”

2020-ci ilin aprelində Azərbaycanda bolşeviklərin hakimiyyəti ələ almasından sonra yaranmış fürsətdən istifadə edən daşnak hökumətinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlar yeni mərhələyə qədəm qoyaraq daha kütləvi və kəskin xarakter almışdı. 1919-cu ildə 29 min əhalisi olan İrəvan şəhərində 14 min nəfər, Eçmiədzin qəzasında isə 6 ay ərzində 4 min nəfər aclıqdan həlak olmuşdu. Təbii ki, aclıqdan həlak olanların mütləq əksəriyyəti azərbaycanlılar olmuşdular. Çünki həmin dövrdə azərbaycanlılar evlərindən bayıra çıxma bilmədiklərindən ölümə məhkum edilmişdilər. Halbuki, həmin dövrdə Ermənistanda doktor Yarrowunun sədrliyi ilə Amerikanın Ermənistana Yardımı Komitəsi fəaliyyət göstərirdi.

İrəvan şəhərində azərbaycanlıların bir qisminin erməni qırğınlarından canlarını salamat qurtarmalarının başlıca səbəbləri onların kompakt şəkildə (şəhərin Dəmirbulaq, Təpəbaşı, Qala şəhər və Köhnə şəhər hissələrində) məskun olmaları, Azərbaycanın diplomatik nümayəndəliyinin, Azərbaycan Himayəçilik nazirliyinin, Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin İrəvan şəhərində fəaliyyət göstərən nümayəndələrinin mümkün qədər nəzarətləri olmuşdu. Yerlərdə isə belə nəzarət olmadığından erməni silahlı dəstələri azərbaycanlılara qarşı qətl və qarətləri istədikləri şəkildə həyata keçirirdilər. Ümumiyyətlə, 1918-1920-ci illərdə erməni silahlı dəstələri tərəfindən Şamaxı qəzasında 58, Quba qəzasında 112, Gəncə quberniyasında 323 (o cümlədən, Zəngəzurda 166, Qarabağda 157), İrəvan quberniyasında 300, Qars vilayətində 82 yaşayış məntəqəsi yerlə-yeksan edilmiş, yüz minlərlə azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, bir milyona yaxın əhali öz tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınmışdır. Ümumiyyətlə, 1905-1920-ci illərdə təkcə indiki Ermənistan ərazisində 500-dən artıq azərbaycanlı kəndləri dağıdılmış, onların böyük əksəriyyəti erməni yaşayış məntəqəsinə çevrilmişdi. 1916-cı ildə İrəvan quberniyasında 373582 nəfər azərbaycanlının yaşadığı təsbit edildiyi halda, 1920-ci ilin noyabrında Ermənistan SSR-də cəmi 12 min nəfər azərbaycanlı qeydə alınmışdı.

Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra azərbaycanlıların az bir qismi öz evlərinə qayıda bilmişdi. 1922-ci ildə İrəvanda cəmi 5124 azərbaycanlı yaşadığı halda, ermənilərin sayı 40396 nəfərə çatmışdı. Başqa sözlə, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanlılar 2,5 dəfə azalmış, ermənilərin sayı isə təqribən 4 dəfə artmışdı. 1918-1920-ci illərdə Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı sözün həqiqi mənasın soyqırım törədildiyi qənaətinə gəlmək üçün arxivlərdə və həmin dövrün kifayət qədər faktlar mövcuddur. [4]

Ermənilərin XIX-XX əsrlərdə azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım və deportasiya aksiyalarına hüquqi-siyasi qiymət vermək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının prezidenti 26 mart 1998-ci ildə Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında imzalamış və bütün soyqırım faciələrini yad etmək məqsədilə “31 mart Azərbaycanlıların Soyqırım günü” elan edilmişdir.

### ***Ədəbiyyat***

1. Abid Tahirli. Mühacirlər mart qırğını haqqında. Xalq qəzeti. 28.03.2001.
2. Aqşin Məmmədov. Düşünmək məqamı. “Elm”. 5.04.2002.
3. Azər Turan. Yeni Azərbaycan. 29.03.2002.
4. Əziz Ələkbərli. Qədim Türk – Oğuz yurdu. Bakı, 1994.

**THE SETTLEMENT OF ARMENIANS IN THE LANDS OF AZERBAIJAN*****Alasgarov Bakhish Islam oghlu******Summary***

The article always focuses on the sick ideas of Armenians, "Great Armenia", the exposure of the fake Armenian genocide story. At the same time, the tragedies that occurred in the lives of Azerbaijani Turks during the years of Soviet rule, the conclusions of the extraordinary commission of inquiry that investigated the genocide in the regions of Azerbaijan in 1918, and the detailed information on Armenian terrorism will undoubtedly be welcomed with interest.

The article covers a wide period and describes a very complicated time in which very sharp and contradictory events took place. Corresponding researches were conducted by reducing scattered, fragmentary, common and extreme pictorial pieces.

**РАСПОЛОЖЕНИЕ АРМЯН НА ЗЕМЛЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА*****Алескеров Бахшиш Ислам оглы******Резюме***

В статье всегда основное внимание уделяется болезненным идеям армян, «Великой Армении», разоблачению фейковой истории геноцида армян. В то же время, трагедии, произошедшие в жизни азербайджанских турков в годы советской власти, выводы чрезвычайной следственной комиссии, расследовавшей геноцид в регионах Азербайджана в 1918 году, а также подробные сведения об армянском терроризме. несомненно, будут встречены с интересом.

Статья охватывает широкий период и описывает очень сложное время, в котором происходили очень острые и противоречивые события. Соответствующие исследования проводились путем сокращения разрозненных, фрагментарных, общих и крайних изобразительных фрагментов.

***Rəyçi: t.ü.f.d.Kərimov Anar Tahir oğlu******İctimai, təbiət fənləri və onların tədrisi texnologiyası kafedrasının 14 noyabr 2024-cü il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu******Daxil olma tarixi 28 noyabr 2024-cü il***